

OPĆI KRITERIJ ZA IZBOR U ZVANJE VJERSKOPROSVJETNE ULEME U BOSNI I HERCEGOVINI

Uvod

Prije nego išta kažemo o ulemi (jed. 'ālim) kod nas, skrenuli bismo pažnju na složenost značenja pojma kriterija po kome je neko mogao dobiti naziv alima ili učenog. U radu je, uglavnom, primjenjen orijentalno-islamski, odnosno tradicionalni, kriterij koji se može podijeliti na

- a) naučno (elitno) vrednovanje i
- b) pučko (narodno) shvatanje iluma i uleme.

Ono što, u ovom slučaju, možemo smatrati nedostatkom jeste odsutnost, ili mala prisutnost, multikulturalnog kriterija vrednovanja učenosti iluma i inteligencije uopće, pa i naše vjersko-prosvjetne uleme, što bi trebalo biti predmetom jednog posebnog izučavanja i analize, jer mislimo da se iz dana u dan stiču uvjeti za tako nešto zbog prisutnosti veće otvorenosti ljudi jednih prema drugim, pa i učenih, bez obzira na vrstu obrazovanosti, religijske, ideološke, nacionalne i druge pripadnosti. Mislimo na slijedeće:

- ekvivalent i kompatibilnost pojma učenog, znanstvenika, učitelja, svećenika, sveštenika, alima, hodže u svim našim sredinama,

- da li se nosiocu određenog kvantuma znanja i obrazovanosti može priznati učenost u nekoj sasvim drugoj (muslimanskoj ili nemuslimanskoj) sredini, a u domenu određene stručnosti, bez da je to striktno regulisano državnim ili institucionalnim propisom ili protokolom,

- šta bi se priznalo u količinu obrazovanja kod prilaza učenika/studenata iz jedne u drugu stručnu školu na primjer iz medrese ili islamskog teološkog fakulteta u katoličku ili pravoslavnu bogosloviju, i obrnuto, zanemarujući doktrinarne razlike, uz mogućnost polaganja ispita iz nekih dopunskih predmeta i sl; ili upis istih u laičke škole i priznavanja znanja s kojim kandidat za upis dolazi;

Bez ujednačenih kriterija nešto od navedenog se, u proteklih stotinjak godina, na našim prostorima i ostvarivalo. Prva se s ovim problemom suočila austrougarska uprava u BiH (1878-1918), kojoj je, iz praktičnih razloga, tre-

balo vrednovati obrazovanost i stručnost muslimanske inteligencije školovane u prethodnom osmanskome razdoblju, kao i dalje školovanje Muslimana i donošenje školskih programa u njihovim konfesionalnim, a donekle i državnim školama (medresama, Daru-l-mualiminu, Šerijatsko-sudačkoj školi 1887-1937). Samo donekle, u ovom joj je pomagao sekularni školski sistem s kojim je došla u ove krajeve, ali ni on nije imao jasno izražene kriterije, na primjer, kako nostrificirati idžazetname i šahadetname; diplome muslimanske uleme, intelektualaca, stečene na domaćem tlu ili inostranstvu, prvenstveno u Turskoj. To je potrajalo sve dok austrougarska uprava nije vlastitim instrumentima putem otvaranja novih reformisanih škola, stvorila i neke posebne kriterije u pristupu, ali i kod završetka školovanja i dobijanja prava na neko zvanje, pored ostalog, i u vjerskoj prosvjeti.

Da su institucionalni kriteriji i u kasnijim periodima (stara i nova Jugoslavija) bili nejednaki, parcijalni i privremeni, čak i paradoksalni, govore slučajevi mogućnosti upisa nekih svršenika medrese, VIŠT-a u nekim dijelovima naše zemlje, na državne ili crkvene visokoškolske ustanove (fakultete u Beogradu, Zagrebu, Prištini) pa i u inostranstvu (Austrija, Njemačka, SAD, Francuska), a strogo je bio ograničen ili potpuno onemogućen upis pomenu-tih na slične ustanove u Sarajevu.

Sa pučkim ili narodnim kriterijem vrednovanja uleme stvari su bile jednostavnije, s obzirom na vezu iluma - učenosti za vjeru i određeni respekt (alima-hodže, kao i svećenika, popa, rabina i dr) bio je zagaranтован njihovim vjerskim pozivom, naročito ako se znanje očitovalo kroz vlastito korektno držanje i ophođenje.

Termin ulema, vjerovatno zbog kur'ansko-sunnetske upotrebe, preovladao je u leksici ne samo Arapa nego i svih ostalih islamskih naroda, ili u užem smislu ljudi koji se bave islamskim vjerskim znanostima, ili pak hijerarhijski predstavljaju vjersku, duhovnu vlast i institucije.

U novije vrijeme svjedoci smo pojave i treće dimenzije značenja termina ulema, kao ljudi od teokratske i političke moći, kog forsira politička orijentalistika ili njoj slične studije političkih nauka u svijetu, i kod nas, označavajući ga izvorom opasnih političkih i militantnih stremljenja ka džihadu (svetom ratu) i fundamentalizmu.

Makar da se kur'anski termin: 'ilm-znanje, nauka:

- oni kojim je dato znanje (allađina ūtū-l-'ilm, al-Muğāđala),

- koji su vlasnici znanja (ūlū-l-'ilm - Āli 'Imrān, 18) i - al-'ulamā' (Fāṭir, 28), vežu za znanje i spoznaju Božije egzistencije i jedinosti, što su temelji islamskog vjerovanja (el-imrān). Smatramo da ovi pojmovi imaju mnogo šire značenje i da obuhvataju općeljudski umni napor u usavršavanju

svoje ličnosti, kao i pomoć drugom da probije barijeru svog neznanja (džehl). Pored naznačenih termina za oznaku čisto vjersko-duhovnog usavršavanja karakterističan je kur'anski izraz: tafakkuhūn fī-d-dīn (At-Tawba, 122: li yatafakkahū fī-d-dīn - neka se... potruđe da se upute u vjerske znanosti...)

Isto tako se za duhovna lica i svećenstvo drugih vjera u Kur'anu upotrebljavaju termini:

- qissisin (Al-Māi'da, 82) svećenici,
- ruhban (Al-Māi'da, 85, Et-Teube, 31) monasi, redovnici,
- el-ahbār i er-rabbānijjūn (El-Māide, 44, Et-Tawba, 31) svećenici, rabini.

Upotreba termina ulema i za učene ljude nemuslimane kao npr. Jevreje: ulemā'u Beni Isrāil (Aš-Šu'arā', 197) upućuje na izvjesnu univerzalnost značenja ovog kur'anskog pojma. Ostavljajući da ovu kur'ansku terminološku stranu pojma ulema obrade za to kompetentniji od nas, skrenuli bismo samo pažnju na jedan važan momenat, a to je:

- dajući naziv ulema i jevrejskim učenicima ljudima, koji su u vrijeme objave Kur'ana bili njegovi žestoki, ako ne i najžešći protivnici i kritičari, Kur'an poučava svoje sljedbenike da se pravo na učenost i znanje - kao općeljudska vrijednost - mora priznati i respektovati i kod drugog, čak ako se radi i o protivniku. Zahtijeva se upoznavanje argumenata suprotne strane i isključuje monopol u nauci i znanju kao i lažna samodovoljnost u tome.

Nadahnuti i prožeti kur'anskim učenjem i poneseni sunnetskom praksom intelektualni slojevi el-umme Muhamedove, a.s., sljedbe - prvog stoljeća hidžre, kao osnovni kriterij nečije učenosti vidjeli su u:

- jačini imāna - vjere i bogobožnosti,
- poznavanju i adekvatnoj primjeni onog što se zna i
- samokritičnosti u vlastitom znanju i postupku.

Ovo posljednje svojstvo učenog (ālima) dolazilo je do izražaja iz bojazni od Boga da se iz vlastitog neznanja ili površnosti u praksi neko ne odvede u zabludu (aḍ-ḍalāl).

Često se, s tim u vezi, kod uleme klasičnog razdoblja islama, čak i onih vrhunske obrazovanosti i znanja, na kraju nekog razmatranja znać završnica vallāhu 'alemu - samo Bog zna krajnju istinu ili rezultat, ili lā edri - ne znam zasigurno! Ipak, vrijeme i razvoj događaja u islamskom društvu rasutom na širokom geografskom prostoru i vremenskom rasponu od četrnaest stoljeća, donijelo je mnoge promjene, tako je i pojam alima - ulema

širio i sužavao, bogatio ili siromašio svoje unutarnje i vanjsko terminološko i praktično značenje i vrijednost.

Već prema vrsti naučnog interesovanja i društvenog angažovanja, u islamskom svijetu se javila jedna nezvanična klasifikacija i podjela uleme ili uopće inteligencije, na:

a) vjersko-prosvjetnu (imami, hatibi, mujezini, vaizi, šejhovi, muallimi, muderrisi, šejhu-l-islami),

b) sudsku (kadije, njih-naibi, muftije - fekihi) i

c) književno-naučnu ulemu.

Tokom vremena, svaka od ovih kategorija uleme izgrađivala je vlastite kriterije i uzuse na osnovu kojih se neko identifikovao s njom. Pored specijalista bilo je i uleme enciklopedijskog obrazovanja i znanja. Možda je zajednički kriterij za sve njih bio vlastiti društveni dokaz. Razni od ovih intelektualnih slojeva su tokom vremena ispitivali na društvenu površinu ili se gubili onda kad su prestajali biti svjesni svoje povijesne zbilje i značaja uloge koju imaju: To se dešavalo u momentima samodovoljnosti, gubitka kreativnosti, naučne znatiželje, tolerancije i padanje u malodušnost pred izazovima svakidašnjice.

Bez obzira na kvalitet, može se reći da je najbrojnija i najprepoznatljivija ostala, ipak, vjersko-prosvjetna ulema, makar da magrebski kadija Ibn Haldun (um. 1406) u svojoj čuvenoj Mukaddimi smatra da pripadnici vjerskih zanimanja nisu nužni svim ljudima..., ali im vlast (vladar) ... ipak pridaje značaj, kao nečemu što ima opći interes..i ne izjednačava ih s činovnicima i onima koji se bave nužnim zanatima, jer je njihovo zanimanje uzvišeno bav-ljenje vjerom (religijom) i pravnim institucijama..¹⁾

Jasno je da Ibn Haldun u vrednovanju dijela inteligencije - uleme stavlja do znanja dva plana njene društvene angažovanosti:

a) bavljenje vjerom, odnosno njenom prosvjetom i praktično-pravnom primjenom,

b) praktičnu korist, koju društvo može imati od njenog rada i djelovanja.

Negdje sve do IV st. hidžre/XI st. n.e. postojala su dva osnovna kriterija za ulazak u krug uleme, predavača i prosvjetaraca,

- osjećaj samog studenta (talibu-l-ilm) da je sazeo, u svom znanju i obrazovanju. Tad se odvaja od svog učitelja (muderris) i osniva vlastitu halku odnosno krug slušalaca, i

1) Ibn Haldun, *Muqaddima*, Izbor iz djela; H. Sušić, V. Masleša, Sarajevo, 1982, str. 102.

- mogućnost odbrane renomea vlastitog znanja putem tačnih i zadovoljavajućih odgovora na pitanja koja mu se, kao predavaču, postavljaju od slušalaca ili učenika/studenata. Dok je prvi kriterij podlijegao sladunjavosti vlastite taštine, dotle je drugi znao biti dosta bolan i težak, naročito za početnika koji je posebno bio izložen unakrsnim pitanjima slušalaca. Tako se na primjer neslavno završio prvi pokušaj čuvenog islamskog pravnika Ebu Hanife. Numan b. Sabita (um. 150/767) kad se pokušao odvojiti od svog profesora Hamid b. Ebi Sulejmana. Svojim odgovorima nije zadovoljavao slušaoce na njihova pitanja i halka (kružok) mu se raspada, a on se bez ikakva kompleksa vratio ponovo, kao student, u halku svog učitelja Hammada. Slično se desilo i sa njegovim učenikom Ebu Jusufom (um. 182/798), kad je pogrešno shvativši upućeni mu kompliment i pohvalu učitelja Ebu Hanife, pokušao se osamostaliti i osnovati vlastitu halku slušalaca, prije nego je stvarno naučno sazreo za to.²⁾ Smatra se da su muhaddisi bili prvi koji su svojim slušaocima/učenicima počeli davati jednu vrstu diploma, kao priznanje da su slušali određeni hadis ili zbirku hadisa, radi uvažavanja kriterija seneda/lanca prenosilaca hadisa.³⁾ Docnije će predavači raznih drugih znanosti preuzeti sličnu praksu: kad bi se muderris uvjerio da je talib/student odslušao određenu literaturu i savladao gradivo, izdavao mu je idžazu/diplomu.⁴⁾

II

Makar i štur, ovaj uvod je bio potreban za temu ovog izlaganja, jer su osmanski Turci donoseći islam u naše krajeve s njim donijeli i njegove znanosti i kriterije po kojim se ulazilo u krugove učenih - uleme, ili se na polju naučne, vaspitne i obrazovne aktivnosti, angažovalo. Sve ovo Osmani su preuzeli od svojih srodnika Seldžuka, zatim Arapa i Perzijanaca, iz već skoro presahlih poznatih starih izvora islamskih znanosti i obrazovanosti, jer im se rana ulema školuje u dosta opustjelim centrima islamske kulture u Siriji, Iraku, Perziji, Centralnoj Aziji i Egiptu, nakon unutarnjih i vanjskih, društvenih, političkih i ekonomskih nedaća koje su ovi bliskoistični krajevi doživjeli vijek ili dva ranije.

2) Aš-Šuyūṭī, *Tabyīnu-š-šāhīfa fi manāqibi 'Abū Ḥanīfa*, str. 15, preko Šelebi, A., *Tārīhu-t-tarbiyya al-islamiyya, An-Nahḍa al-Miṣriyya*, Kairo, 1966. str. 260.

3) Šelebi, *Tārīhu-t-tarbiyya*...str. 268.

4) Idžazu/diplomu i dozvolu za dalje prenošenje stečenog znanja, izdavao je glavni muderris/profesor. Čak i u periodu kada dolazi do izvjesne sistematizacije u sistemu obrazovanja, u islamskom svijetu, osnivanjem mreže tzv. nizamija medresa (IV/XV st.), nastavlja se sa istom praksom, s obzirom da je sve do modernog institucionalnog školstva (XX st.) muderris bio, i ostao, glavni stub škole, i od njegove obrazovanosti ovisio je i kvalitet nastave i kadrova koji su se tu obrazovali, dok je rang škole mogao podlijegati i nekim drugim kriterijima, kao npr. društveni status osnivača (sultan, emir, vezir i sl.) škole. Šelebi, *Tārīhu-t-tarbiyya*...str. 263-268.

Ne potcjenjujući doprinos osmanskog društva, koje nije bilo etnički samo tursko, na znanstveno-edukativnom planu ono objektivno i nije mnogo moglo dati niti mu udariti neke solidnije i bogatije temelje na Balkanu, kao što su to, koji vijek ranije, učinili na primjer Arapi na Iberijskom poluotoku, odnosno nekadašnjem El-Andalusu. Razlozi za to su subjektivnog i objektivnog karaktera, od kojih ističemo neke:

- nagli izlazak Osmana na svjetsku pozornicu političkih i drugih zbivanja,

- brzi osvajački pohodi i ambicije osmanskih sultana na tom planu usljed čega su usljeđivale i protuakcije naroda unutar i van osvojenih područja,

- skromnost vlastite naučno-obrazovne i teorijsko-empirijske osnove samih Osmana, kao i naroda koje su stavili pod svoju vlast i kulturno-civilizacijsko okrilje,

- ulazak u zonu susreta vrijednosti njihovih različitosti i protivuriječnosti dvaju svjetskih civilizacija zapadno-kršćanske i orijentalno-islamske,

- ideologizirana i pretjerano opterećena dnevno-političkim zbivanjima i tiranijom vlasti; znanost i obrazovanost i njeni nosioci ulema, naročito u pogrančnim predjelima osmanske države, i nisu imali mnogo šanse i mogućnosti većeg angažovanja i usavršavanja (česti ratovi, vojni upadi, požari uništavali su materijalna dobra, literaturu pa i kadrove),

- zadužbinska ili vakufska materijalna podloga održavanja znanstveno-obrazovnih institucija i angažovanih ljudi, u njima i oko njih, bivalo je u periodu slabljenja pa i potpunog finansijskog propadanja pojedinih vakufa, slaba podloga za šire i kvalitetnije angažovanje uleme/inteligencije na nauci i obrazovanju. Tek kad je bilo dosta kasno, turska država je, u periodu tzv. tenzimata, polovinom XIX stoljeća počela skromno priskakati u pomoć na ovom području.

- multikonfesionalna, a pri kraju turske uprave sve izraženija i međunacionalna, podjeljenost i antagonizmi su se također loše održavali na planu znanja i obrazovanja, jer mjesto saradnje i tolerancije pa i konkurencije na planu općeg intelektualnog stvaralaštva nosilaca, na primjer bosansko-hercegovačke kulturne sredine u tursko doba, nalazimo opću konfuziju, gdje se pripadnici tada poznatih vjera i konfesija, uglavnom brinu svako o sebi i svojoj obrazovanosti. Ovo nije bio slučaj u klasičnom periodu islamske edukacije i obrazovanosti, u koji se aktivno uključuju i nemuslimani, dajući svoj doprinos, a i sami pri tome imaju korist u tome.

Makar da se ovim ne iscrpljuju svi razlozi ne baš velikog doprinosa Osmana islamskoj znanosti i obrazovanosti, pored svega, može se komotno

ustvrditi da su oni, bar u početku pa i na kraju svoje vladavine, bili nešto više zainteresirani za pojačan rad na vjersko-prosvjetnom planu iz dva razloga

a) da osnaže nauku islama u vlastitoj sredini, čime su stvarali solidniju idejnu osnovu koja im je obezbjeđivala vlast i poslušnost muslimanskih podanika sultanu kao halifi (Hasan Kafija, naš poznati alim iz XVII st. veli: da je dužnost učenih ljudi "... podučavati vjeri i vjerovanju, poticati ljude na pobožnost i lijepo ophođenje i moliti Boga za dobro svih, uopšte, i za dobro sultana posebno",⁵⁾

b) kvalitetnije prezentiranje i primjena islama, kroz nauku, institucije, literaturu i ulemu (kadrove) odbijalo je prigovore ideoloških protivnika osmanskih sultana, koji se od XVIII stoljeća sve više javljaju sa titulom halife tj. duhovnog i političkog zaštitnika muslimana u svijetu, što im baš perzijski muslimani (većinom šiije), pa i Arapi (Marokanci npr.) nisu priznavali.

Osim toga, pojačana krišćanska misionarska aktivnost i među muslimanima, te prodor sekularizma XIX st. imat će, također, svog udjela ka podsticanju unapređenja vjerske i druge prosvjete muslimana u Turskoj, pa i u našim krajevima. Istraživači sistema školstva i obrazovanja u turskom društvu, osmanskog perioda, pa i kasnije, kao što su: Uzunčaršili I H., Inaldžik H., Ergin O., Baltadji Dž., Šeker M. i P. Xavier Jacobo⁶⁾ ukazuju da je, u mnogo čemu, na račun kvantiteta opadao kvalitet. Naime, otvorene su mnoge i raznovrsne vjerske i obrazovne institucije (džamije, osnovne, srednje i više škole, mektebi, medrese, tekije/hanikahi, biblioteke i skriptoriji) čak i u najzabitnijim dijelovima Carstva, gradovima i selima. Makar da je i uspostavljen izvjestan sistem u obrazovanju s ciljem da se zaštite od anarhije i eventualnog prodora heretičkih učenja i muslimana, sve to nije pratio adekvatan razvoj znanosti, metodologije nastave i obrazovanje kadrova i pisanje literature na savremenijim osnovama. Pokušavalo se i administrativnim putem djelovati na red i sistematizaciju; i sultan Mehmed Fatih, kao i sultan Sulejman Veličanstveni, pitanje školstva i obrazovanja zahvataju svojim kanunima.⁷⁾ Da ni ulema/inteligencija nije bila imuna od niza društvenih slabosti, koje su protresle, s vremena na vrijeme, osmansko društvo i negativno se odražavale na znanstveni i obrazovani plan svjedoče nam podaci iz djela „Mawā'id an-nafāis fī qawā'id il-mağālis“ od osmanskog klasičnog pisca i

5) Hasan Kafi, P., *Izabrani spisi*, V. Masleša, Sarajevo, 1983, str. 93-94.

6) Uzunčaršili, I.H., *Osmanli devletin ilmiye teşkilati*, TTK, Ankara, 1984. 67-74; Inaldžik, H., *Osmansko Carstvo - klasično doba (1300-1600)*, SKZ, Beograd, 1974. 237-245; Ergin, O., *Türkiye maarif tarihi Istanbul mektepleri Istanbul*, 1977. c. 1-2; Baltacı, C., *XV-XVI asırlarda Osmanlı medreseleri-Teşkilat, Tarih*, Istanbul, 1976; P. Xavier Jacob, *L'enseignement religieux dans la Turquie moderne*, K. Schwarz, Berlin, 1982; Kazıcı, Z. ve Şeker, M., *İslam türk medeniyeti tarihi*, Çağrı yinleri, Istanbul, 1982. drugo izdanje.

7) Uzunčaršili; *Osmanli devletin ilmiye...*, str. 55-60.

historičara Galibolu Mustafe Alija (948-1006/1541-1600).⁸⁾ U djelu se skreće pažnja da pojedini autoritativni sultani (Mehmed Fatih i Sulejman Kanuni) osnivanjem svojih visokih škola, donošenjem posebnih zakona/kanuna nastoje spriječiti anarhiju i korupciju kao na primjer privilegije sinova visoke uleme (kadija, muftija, muderrisa i dr.) da dolaze na neke položaje a da za to nisu kadri. To se znalo prenositi i na niže slojeve uleme, čemu su nekad doprinosile i statičke klauzule vakufnama o nasljeđivanju pojedinih službi u džamijama, mektebima, medresama, tekijama itd., sa oca na sina, ne vodeći uvijek dovoljno pažnje o stvarnim kvalitetima kandidata i potrebama zajednice, pa čak i željama samih legatora/vakifa.

Na ove probleme ukazuju i naši klasični pisci i društveni hroničari Hasan Kafi Prušćak,⁹⁾ Ibrahim Opijać¹⁰⁾ i drugi, kad govore o društvenim slojevima osmanskog društva i poremećajima u njemu, naročito im se čini opasnim postavljanje na razne dužnosti ljudi koji nisu stručni za svoj posao. Da naša područja, u sklopu osmanskog sistema obrazovanosti, nisu bila imuna od svega toga, govori i slučaj koji iznosi ljetopisac starog Sarajeva, Mula Mustafa Bašeskija, godine 1189/1775, i veli: „...zanesenjak, munkir Emir (Abdullah ef. sarajevski muderris, umro 1201/1789)¹¹⁾ na podsticaj zlobnika sakupio je veću količinu novca koji potajno preda muli (kadiji sarajevskog okruga) da bi mu ovaj stavio pečat na mazhat (podnesak) kojim je tražio muftijski položaj. I u Istanbulu je bilo pohlepnih ljudi za novcem, pa mu čohadar isposluje muftijsko mjesto u Sarajevu. Međutim, kad je ovaj herif, neznanica, na sve strane vidio oko sebe mnoštvo spisa koje nije znao riješiti, izbezumi se. Ali je i pored toga izdao nekoliko fetvi koje bijahu bez ikakve osnove. Osim toga nije znao ni propisa pa je sve radio naopako. Zato neki pojedinci počеше potajno stavljati pisma po uglovima ulice i džamija. Sadržaj tih pisama bijaše uglavnom ovaj: „O ti muftijo neznanico, dosta je više vrati se u iman.“¹²⁾

8) Kazici-Šeker, *Islam türk medeniyeti tarihi*, str. 159-160.

9) Hasan Kafi Prušćak ističe zahtjev da „...svaki društveni stalež poštiva svoj rad i posao, a ne da se poslovi jednih povjeravaju drugim koji nisu stručni za to.“ Godine 1001/1601 H.K. Prušćak konstatuje nestašice, skupoće, i meteže na granici (Bosne, Hrvatske) i da se „regrutuje u vojsku običan svijet... čak i džamije ostaju bez džemata i zajedničkog namaza.“ Hasan Kafi, *Izabrani spisi*, str. 94.

10) U jednom zapisu Ibrahim Opijać veli: „...malo je časnih ljudi, da je vrlina gotovo iščezla i da je nestalo poštovanja prema nauci, učenom čovjeku i knjizi (podvukao NŠ).“ Mušić, O., Ibrahim Opijać Mostarac (1678-1726), POF. Sarajevo, 1960-61 knj. X-XI, str. 50-52.

11) Ljetopisac se podrugljivo odnosi prema ovom alimu, jer je on, u svojim vazovima, napadao i kritikovao dervise i tesavvuf, kojim je Bašeskija pripadao. Ipak, ovo ga nije omelo da istakne da je muderris Emir (Abdullah): „...da bi postao poznat i kod svijeta se istakao, izlazio je na čurseve džamija sa kojih bi sasvim glasno na turskom jeziku lijepo držao vazove.“ Bašeskija, M.M., *Ljetopis (1746-1804)*, V. Masleša, Sarajevo, 1987. str. 139-186.

12) Bašeskija, *Ljetopis*, str. 139.

Na drugom mjestu (pod godinom 1194/1780) kad govori o sarajevskoj ulemi, Bašeskija za h. Mehmed ef. Čajničanina (um. 1206/1791-2) muderrisa Đumišića ...Kao čovjek iz unutrašnjosti nije imao gradskog ophođenja. Ponosio bi se poznavanjem mantika/logike i lijepe književnosti. Nije se pokazao nezalicom ni u drugim znanostima. Vazove bi držao masi, a učeni ljudi, kad bi slušali njegova predavanja, zgražali su se, dok se on masama sviđao pa ga zbog toga jer nemaju razbora, počеше hvaliti kao savršenog učenjaka i pretpostavljati drugim učenim ljudima.¹³⁾

Bašeskijine riječi očito ukazuju na postojanje dvojnog kriterija u vrednovanju onovremene uleme:

a) elitni/ulemanski, čak i gradski koji je komplikovan, i

b) narodni/pučki, jednostavan, praktičan, razumljiv i emotivno vezan za vjeru/iman.

Idžazetname, hilafetname i vakufname su nam prvorazredni izvori za otkrivanje naučnih, pedagoških i svih ostalih uzusa za promoviranje u vjersko-prosvjetna zvanja i zanimanja, kao što su: imam, hatib, vaiz, mujezin, šejh, muallim, halifa i muderris. Prema ovim izvorima osnovni kriteriji su:

- lična sposobnost i znanje koje je priznao i provjerio muderris, ili šejh, ili neka viša instanca kadiasker, šejhu-l-islam ili posebna komisija, i o tome izdali dokumenat: idžazu, hilafetnamu ili berat,

- propisana stručna i znanstvena svojstva i ponašanja, koja su tražena slovom vakufname (učenost, bogobojažnost, poštenje, iskrenost, korektnost u radu, aktivnost, retoričnost i pismenost, itd.),

- zahtjevi zajednice/džemata kao kolektivnog kreatora svijesti o učenosti, znanju i postupku prema njima. Može se reći da je ovo posljednje bio uvijek klizak teren za inteligenciju uopće, pa i vjersko-prosvjetnu ulemu. Nešto od toga naći ćemo i u usmenoj narodnoj predaji/pričama i pjesmama čija su ulema.¹⁴⁾

Idžazetname kao i hilafetname (za sufijske šejhove), na prvom mjestu skreću pažnju kandidatu o svetosti nauke i znanja ('ilm), jer su Božiji dar čovjeku, i on je u obavezi da kao takve duboko cijeni. Nakon autorizacije

13) Ibid, str. 185.

14) U podužoj narodnoj pjesmi Ženidba Smailagić Mehe nalazimo stihove koji govore o spomenutom problemu:

*Kako mu je onom hodži ime,
što sam sebe i pred Bogom grdi,
Bradu gladi, oko sebe truni,
Vaz kazuje, pljosku iskapluje?
Čitap s pljoskom nema drugovanja!*

Ženidba Smailagić Mehe, Svjetlost, Sarajevo, 1987. str. 256.

naukovanja kandidata i pređene literature, ali i lijepog ponašanja i njegovih moralnih osobina, muderris/profesor pristupa izdavanju dokumenta idžaze, kojim se dotični student (talib) stavlja u sened/lanac prenosilaca onih nauka, koje su najčešće poznate kao: al-ulum an-naklija i al-ulum al-aklija (tradicionalne i racionalne znanosti), koje je dotični muderris lično slušao kod svog učitelja i profesora. U idžazi, potom, slijede posebne upute i savjeti, kao što na primjer nalazimo u idžazi Mustafe, sina Muhammedova, iz Mostara, gdje mu muderris Mustafa, sin Husejina, (XVIII st.) također iz Mostara, savjetuje:

- da čuva razboritost (al-akl as-salim),
- da se ne plaši teškoća u susretu s njima,
- da znanjem nastoji steći prije svega Božije zadovoljstvo, jer nauka je ibadet,
- da stečenim znanjem koristi usmenom i pisanom riječju, kao predavač,
- da postupa prema stečenom znanju, jer znanje nije samo sebi cilj,
- da ima ljubavi i pažnje prema dobrim i plemenitim ljudima, naročito siromašnim i ugroženim,
- čuvanje kontinuiteta u prenošenju znanja od niskih ovosvjetskih ljudskih nagrađivanja,
- alima ne smije ništa preokupirati toliko da zanemari nauku i poučavanje njoj.¹⁵⁾

Šejh Muhamed, sin Jusufa, iz Skoplja, izdajući hilafetnamu jednom svom murid (sljedbeniku, čime ga promoviraju u šejha rufajjskog reda) tarikata (u Skoplju 1262/1842. god.),¹⁶⁾ izričito od njega zahtijeva

- da bude iskren i od riječi,
- da se javno i tajno boji Uzvišenog Boga,
- da očuva poštovanje prema šejhovima,
- da se okani trvenja i da napusti novotarije,
- da siromahe služi s ljubavlju i iskrenošću i
- da se pridržava pravila tarikata/reda.

Vakufname i njihovi kriteriji su posebno zanimljive i makar da decido obavezuju na poštivanje zapisanog proklinjući onog ko tu nešto izmijeni, ipak se vremenom odustajalo do nekih njenih zahtjeva, vjerovatno iz prak-

15) Idžazetnama Mustafe, sina Muhameda, Rukopis, G. Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, R-4650. fol. fa-10b.

16) Kalešić, H. *Najstariji vakufski dokumenti na arapskom jeziku u Jugoslaviji*, Priština, str. 46-48.

tičnih razloga, jer je bilo teško uvijek naći kvalitete i kvalifikacije po vakufnami tražene osobe da se angažuje u nekoj vakufskoj ustanovi. Navješćemo najbitnije zahtjeve za profil vjersko-prosvjetne uleme i njihova zvanja, prema vakufnamama.

IMAM je osoba koja treba da bude obrazovana i upućena u "odredbe namaza, i šerijata, da zna, po mogućnosti, Kur'an napamet tj. da je hafiz, da nije angažovan u neku drugu administrativnu i sudsku službu, lijepog ponašanja, pobožan, skroman, i podoban da ga ljudi slijede u zajedničkom namazu; da je dosljedan u sunnijskom učenju, i da je u svojoj službi revnosan.

HATIB - treba biti učen i obazovan, dobar poznavalac šerijata, pobožan i iskren, poznavalac pravilnog učenja Kur'ana, zdravog rezonovanja, lijepog glasa i rječit, oštroman, moralno čist, poznavalac tefsira i hadisa.

MUJEZIN - je pomoćnik imama i od njega se traži izvjesno vjersko obrazovanje, lijep i melodičan glas i poznavanje vremena nastupa pojedinih dnevnih i noćnih namaza.

VAIZ - propovjednik i predavač u džamiji, treba da ima dobro vjersko obrazovanje, da je dosljedan i odan vjeri, bogobojazan, dobar govornik, ugodnog glasa, poznavalac uobičajenog tradicionalnog načina držanja vaza.

ŠEJH - u tekiji/hanikahu treba biti učen, bogobojazan, pobožan, poznavalac šerijata i njegov provodilac, onaj koji obavlja namaz u džematu, posti i čini zikir i slijedi djela šejhova, i koji se ugleda na pobožne ljude i djela evlija; i suzbija zle porive svoje duše.

MUDERRIS - nastavnik/profesor je jedna od ključnih ličnosti islamske vjerske i opće prosvjete, stoga se od njega zahtijevalo da bude: svestrano obrazovan i učen, krepostan, razborit i sposoban u usmenoj i pisanoj riječi; kreativan, istraživač i specijalista u nekoj naučnoj disciplini, korektan u nastavi i njenom pravilnom održavanju; sposoban da izdaje i šerijatska pravna mišljenja (fetve) kad mu se ljudi za to obrate.

MUALLIM - učitelj, alim koji se bavi poučavanjem djece, različitog uzrasta, islamskim propisima, Kur'anu, pa i nekim oblicima općeg obrazovanja na dječijem nivou, kao npr. nešto iz (arapske) gramatike, računa i sl. Njegovi kvaliteti trebaju biti slijedeći - pouzdanost, vedrina lica, istinoljubivost, obrazovanost u vjerskim i šerijatskim propisima, da poznaje pravilno učenje Kur'ana, metodiku nastave, da je predusretljiv, fizički i psihički zdrav; čak i da je porodičan čovjek.

HALIFA - ili KALIFA je obično zamjenik muallima i od njega se takođe traži sposobnost i obrazovanje i odgoj sličan učiteljevom.

O tome kako se u praksi djelovali nosioci vjersko-prosvjetnih zvanja pri pojedinim islamskim institucijama, pa i van njih, postoje šturi podaci u

bibliografijama pojedine uleme, hronikama, zapisima domaćih i stranih putnika kao Evlije Čelebije, ili hroničara M. M. Bašeskije, pa i u narodnoj usmenoj tradiciji muslimana. Bašeskija sa čuđenjem ističe slučaj prodaje mualimskog mjesta u Gazi Husrevbegovom mektebu u Sarajevu (ramazan, 1191/1777 g.) za 750 groša od strane h. Mehmed Razi Velikodžića, nekom Sadik-hodži Arnautu, a on je otišao za predavača u Hanikah istog vakufa.¹⁷⁾

Među ulemom Sarajeva, krajem XVIII stoljeća, Bašeskija spominje izvjestan broj veoma učene inteligencije, među kojima ima i onih koji su se vlastitim naporom i permanentnim obrazovanjem uspjeli samoobrazovati toliko da su bili ravni onima sa idžazom kao što je bio slučaj sa hafiz Mula Mahmudom, bibliotekarom, muallimom i imamom jedne sarajevske džamije.¹⁸⁾

Isprajući period turskog uticaja i kreiranja općih i posebnih kriterija učenosti vjersko-prosvjetne uleme u BiH, i ulazeći u moderno doba, sa smjenom osmanske i austrougarske vlasti u BiH, i svih drugih uprava do našeg vremena, dužni smo istaći sljedeće:

- prva ulema u ovim krajevima su bili stranog etničkog porijekla (Arap, Turci i dr.),

- ubrzo, za pola stoljeća, ovu ulemu dobrim dijelom zamjenjuju domaći ljudi, koji bivaju školovani na domaćem tlu i u starijim centrima islamske kulture: Brusa, Carigrad, Jedrene, Halep, Damask, Kairo, Mekka i Medina,

- ova ulema je dala svoj doprinos u vjerskoj i književnoj baštini, ali po našem mišljenju, njen stvarni doprinos je u sljedećem:

a) uspjela je, u dosta teškim vremenima, pripremati ljude da se vežu za Boga i knjigu, najčešće Kur'an, i sunnetsku praksu Božijeg Poslanika, a.s., čime je ostao otvoren put duhovnosti. Upravo putem univerzalnih duhovnih vrijednosti stvaran je solidan most koegzistencije sa drugim religijskim uvjerenjima na ovim prostorima,

b) vjersko-prosvjetna ulema je onaj dio pragmatičke inteligencije koji je individualno ili institucionalno vezan za sve slojeve društva. Stoga je njeno djelovanje, sa svim prednostima ili slabostima, primijetno u životu i

17) Bašeskija, *Ljetopis*, str. 155, 185; Povodom smrti H. Mehmed Razi Velikodžića u Mekki 1785. g. ljetopisac za njega veli da je „...bio muderris u Husrevbegovom hanikahu. Bio je vješt i sposoban u šerijatskom pravu, dobar vaiz i astronom (muvekkit).

18) Za ovog alima Bašeskija kaže: „Otac mu je bio seljak...Jedno vrijeme je boravio u Istanbulu, a bio je i hafiz...a kako bijaše darovit i dobrog pamćenja, to se i bez učitelja usavrši u nauci...bio je jači u svim granama nauke od svih gore spomenutih ljudi...Po dolasku u Sarajevo posuđivao bi i mnogo čitao knjige. Međutim on bijaše stidljiv i bavio se svojim poslom, a uz to je bio siromašan; ličio je na seljake. Osobito je bio sposoban u astronomiji... Volio je dervişe. „Bašeskija, *Ljetopis*, str. 187.

ponašanju ljudi, i to naročito u dva smjera, moralno-odgojnom i obrazovnom, što se djelotvorno moglo odražavati na humaniziranje pojedinca ili društva/džemata, posebno u kriznim momentima u BiH kao i pograničnom vilajetu osmanske države.

III

Dolazak austrougarske vlasti u BiH (1878), tipičnog predstavnika jednog sasvim drugačijeg obrazovnog sistema i religijskog sustava, morao se odraziti i na kriterije obrazovnosti i naše vjersko-prosvjetne uleme; u smislu njenog školovanja, metodologije pa čak i nekih ciljeva rada, naravno ne u svemu jednako. Sve ove suprotnosti, starog i novog stranog i domaćeg, ostale su primjetnim izazovima ulemi i muslimanima općenito do naših dana. U novim vremenima i prilikama, iako se nije potpuno prekinuo lanac/sened prenosilaca čisto vjerskog iluma (al-'ulūm an-nakliyya) spominjanog u idžazetnamama (diploma) naše starije uleme, desilo se jedno miješanje znanstvenih disciplina, ideja, postavki, metoda i ciljeva obrazovanja muslimana općenito, pa i uleme,¹⁹⁾ koja im treba stajati na raspolaganju i biti kreator vjersko-prosvjetnog života. Bilo u početnom, srednjem ili visokom obrazovanju u školovanju naše uleme, sa svojim kriterijima učestvuju direktno ili indirektno (putem literature, mas-medija) i drugi tj. nemuslimani sa svojim institucijama (škole, fakulteti i instituti) i kadrovima.

Promoviranje u naučna i pedagoška, pa skoro i neka čisto vjersko-duhovna zvanja u IZ vrše pored islamskih institucija (medrese, VIŠT, ITF) i neke nemuslimanske ustanove, putem nostrificiranja diploma muderrisa, teologa različitog ranga.²⁰⁾ Priličan broj naših imama, hatiba, muallima i muderrisa, profesora, nose danas diplome različitih društvenih i humanističkih studija laičkih (čak i ateistički orijentiranih) fakulteta i njihovih programa. Postavlja se pitanje kako sve te različitosti pomiriti i premostiti, i sa kakvim kriterijima iz nametnutih procesa izaći?! Problemom, ako ne i fenomenom,

19) Da je postojala želja za unapređenjem rada u medresama i uopće srednjim školama iz kojih se regrutovala vjersko-prosvjetna ulema u BiH, austrougarskog perioda, svjedoče i pregovori koji su vođeni između austrougarske uprave i muslimanskih predstavnika za vjersko-mearifsku i vakufsku autonomiju. Na sastanku tzv. Muslimanskih konferencija, 1901. godine, Ahmed ef. Karabeg, mostarski alim, na jednoj od njihovih sjednica je jasno uslovio očuvanje autoritativnosti islamskih vjerskih znanosti u medresama rekavši: „U tome smo već sporazumni da, ako se preustroji medresa tako da izađe iz oblika medrese, te bi postojala kao svjetska škola, onda bi to bila zbilja svjetska škola, a ako su svjetske nauke uzgredne, onda ostaje medresa i ne izlazi iz medresanskog oblika (podcrtao NŠ).“ Arhiv SR BiH (Sarajevo), Muslimanske konferencije 1901. god., Zapisnik XV, Sjednica od 5. kmarta 1901. g., str. 34.

20) Primjere ovog, nalazimo u nostrificiranju diploma neke azherske predratne uleme na Bogoslovskom fakultetu u Beogradu, kao i savremene uleme svršenika El-Azhara, Univerziteta u Batgdadu, Libiji i dr. fakulteti u Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Prištini, koji se svršenicima, ITF-a u Sarajevu priznaje diploma na Bogoslovskom fakultetu u Zagrebu, radi upisa na postdiplomski studij.

bi se trebalo ozbiljno, znalčki i tolerantno pozabaviti kao zatečenom stvari, i stvoriti vlastiti sud o njemu na individualnom i institucionalnom nivou, mislimo na ustanove IZ.

Ovim pitanjem ne mislimo, nikako, aktivirati neka zvona na uzbunu za opasnost po našu ulemu ili islamski nauk i obrazovanost, mada ona djelimično i postoji, jer postojanje drugih ideja, ubjeđenja, znanosti i metoda u pristupu, mogu podsticajno djelovati, pod uvjetom da postoji ravnoteža i samopoštivanje tj. da muslimanska inteligencija/ulema bude svjesna trenutka, položaja i zadatka koji ima pred sobom. Osjeća se ozbiljna potreba za izučavanjem, analizom te islamski naučno i objektivno provjeravanje vlastitih kriterija učenosti (iluma) i obrazovanosti, a onda i tuđeg koje se nudi.

Stupiti nespreman, bez poznavanja vlastitog učenja i nasljeđa; i puštanje svega stihijnosti i anarhiji, vodi nas u opasnost da se hibridnim ukrštavanjem svog i tuđeg, svega i svašta, dobije isto takva hibridna i svaštarska nauka, vjera pa i ulema!

Kvalitetnije upoznavanje osnovnih islamskih vrijednosti; pa i onih nastalih, kod nas, na ovom dijelu Evrope, pomoći će nam da se blagovremeno oslobodimo nekih tradicionalnih okoštalih kriterija, i kvaliteta duhovnosti i obrazovanosti naše muslimanske inteligencije općenito, pa i vjersko-prosvjetne uleme.

Mislimo da ćemo, na ovaj način, pomoći i drugima da nas drugačije gledaju i prihvataju s više respekta. Donedavno, čak i među muslimanskom svjetovnom inteligencijom, ulema (hodže, imami, hatibi, muderrisi i softe) skoro da i nisu smatrani intelektualnim svijetom. Dakle, mnogo toga zavisi pravo od nas samih!

THE GENERAL CRITERIA FOR THE APPOINTMENT OF THE BOSNIAN AND HERZEGOVINIAN ULEMA FOR RELIGIOUS AND EDUCATIONAL POSITIONS

During the centuries-long Ottoman rule in these parts, the system of education of the Muslims of Bosnia and Herzegovina, and the criteria for the entering the circle of the educated/the ulema, were within the current educational system and its values. The Ottoman Turks transferred these values into this part of Europe, together with its administration, and the local Muslims accepted them, jealously guarded them and developed. Like all the other Muslims in the world, inspired by the Qur'anic teaching and the practice of Tradition, they defined the basis of a persons learning in the following:

- a) the strength of faith (al-'Īmān) and fear of God (at-taqwā),

b) knowledge (of a certain science) and adequate application of ones knowledge, and

c) self-criticism of one's knowledge and actions.

Beside the official Muslim institutions in the system of upbringing and education, the Muslim masses were also those who took care about the preservation of these criteria. The alim, who applied his knowledge in practice and usefully transferred it to others, especially to the young, was always favoured. After the withdrawal of the Ottoman authorities from Bosnia and Herzegovina in 1878 and the arrival of the Austro-Hungarian non-Islamic rule, as well the other authorities after that (1918) to the present day, the system of education of Muslims significantly changed, thereby changing certain criteria for the choice of the educated/ the ulema.

Socio-historical conditions in which the Muslims from Bosnia and Herzegovina lived in the past decades, have been and still are a difficult burden of trials for the intelligentsia (ulema). It was and still is necessary to reconcile:

- the Oriental /Islamic and the Western/Christian

- the old and the new

- the religious (spiritual) and secular (wordly and material), and at the same time preserve the Islamic personality of the alim. This is a lively process and great efforts are made that this process remains in the right Islamic and scientific path, appropriate to the time and place, circumstances and opportunities in which the Muslims from Bosnia and Herzegovina live. The future history and the generations to come will evaluate the success of these endeavours, and as for us, we surrender to the leadership of Allah.

